

Olga Nešporová, Ph.D. (*1976) je socioložka a sociální antropoložka. Působí v Etnologickém ústavu Akademie věd ČR, ve Výzkumném institutu práce a sociálních věcí (RILSA) a přednáší na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Odborně se věnuje vztahu ke smrti a posmrtné existenci, proměně pohřebních obřadů či sociologii rodiny. Mimo jiné je od roku 2022 členkou mezinárodní Cemetery Research Group. Je autorkou řady tematických studií či monografií *O smrti a pohřbívání* (Centrum pro studium demokracie a kultury 2013 a 2024).

Dnes v alternativním pohřebnictví zase figuruje většina žen a mnoho jich je i v hospicovém hnutí, které stojí z velké části na péči.

tomu bylo dosud. Byly tu hygienické důvody i výhrada, že pohřeb s průvodem je zbytečně nákladný, vždyť Josef II. vydal dokonce nařízení, aby se pohřbívalo bez rakve, protože je to škoda dřeva!

Nicméně to se neujalo. Umytí a obléknutí zemřelého bylo nadále v rukou rodiny, obřady obstaral kněz a jeho pomocníci. A i když zesnulého odvážel pohřební vůz profesionálů, chtěli pozůstalí svého blízkého vyprovodit až k hrobu. Co by tak rád zavedl Josef II., to se vlastně povedlo prosadit až za komunismu.

Kdy rodiny ustoupily ze své role připravit svého zemřelého k pohřbu a přenechaly ji profesionálům? ▶ Všeobecně až ve druhé polovině 20. století, což souviselo i s tím, že lidé stále častěji umírali v nemocnicích, a ne v domácnostech. Dnes už se trend zase částečně obrací, ale pořád je běžné, že i po úmrtí doma zavolají pozůstalí pohřební službu a ta tělo odveze a zařídí všechno, co je potřeba.

Byla dřív příprava těla k pohřbu stejně tak záležitostí mužů jako žen? ▶ Tělo zpravidla připravovaly ženy, ale obřady a průvod spíš muži, existovala i pohřební bratrstva, kde členy byli převážně muži. Během 20. století se pak pohřební služby staly skoro výhradně doménou mužů, což mělo svoji logiku už pro fyzickou náročnost manipulace s pohřebním vozem atd. A dnes v alternativním pohřebnictví zase figuruje většina žen a mnoho jich je i v hospicovém hnutí, které stojí z velké části na péči.

Když jsme s kolegy porovnávali občanské pohřby v Česku a v Maďarsku v 80. letech, bylo zajímavé, že u nás už tehdy bylo v krematoriích hodně obřadnic, zatímco v Maďarsku pohřby vedli zásadně muži. Bylo to ale i proto, že se tam daleko šířeji udržely náboženské pohřby, které z principu vede kněz, tedy muž. V tom se česká společnost jeví jako otevřenější.

Radek Chlup

Pohřeb jako proces aneb v čem nás mohou inspirovat pohřební rituály tradičních kultur

Vývoj pohřebních rituálů a jejich symboliku v různých kulturách přiblíží religionista Radek Chlup. Co z historických zvyklostí přetrvává a proč je to stále funkční? Proč potřebujeme obřadně rozvázat vztah se zemřelým? Proč nás zneklidňuje náhlá smrt?

Když se podíváme, jak vypadají pohřební rituály v různých kulturách (tuto základní strukturu dále ve svém textu stručně představím), na první pohled uvidíme obrovskou pestrost konkrétních představ a praktik. Stačí si vybavit různé představy o posmrtném údělu duše: někde se promění v uctívaného předka, někde skončí v ráji/peklu/očistci, někde se převtělí, někde z ní zůstane jen stín v podsvětí. Způsoby pohřbu jsou neméně pestré: pohřeb do země, kremace, balzamování, vhození těla do vody nebo různé vari-

anty vzdušného pohřbu (např. sněžení těla supy nebo jeho ponechání na vzduchu, dokud se nerozloží). Ještě rozmanitější jsou různé další rituály s celým pohřbem spojené. Pokud se ale zaměříme na smysl všech těchto představ a praktik, zjistíme, že ve vší té pestrosti se neustále opakují podobné vzorce a motivy. Napříč různými kulturami nám tak začne vyvstávat základní symbolická struktura, která je ve všech tradicích dosti podobná, pouze se v každé realizuje úplně jiným způsobem. Budu ji namátkou ilustrovat příklady

z různých současných i minulých pohřebních tradic, nepůjde mi ale o tyto tradice samotné, nýbrž právě o obecnější principy, které je spojují.

Odsunutí smrti do zákulisí

Symbolickou strukturu pohřebních obřadů budu představovat tak, aby mohla být inspirační i pro nás. To není nijak samozřejmé, protože na první pohled jsou nám tradiční pohřební představy i praktiky velmi vzdálené. Tradiční společnosti věnovaly pohřbívání velké množství své energie a představy i rituály s ním spojené měly většinou velmi bohaté. Jedním z důvodů byla všudypřítomnost smrti před vznikem moderní medicíny. Stačí si uvědomit, že i v Evropě byla průměrná délka dožití až do roku 1870 kolem 35 let, takže s umíráním se lidé setkávali velmi často. My jsme naopak v boji se smrtí velmi úspěšní a podařilo se nám ji odsunout do zákulisí. Většina dnešních lidí se nikdy neměla možnost dotknout mrtvého těla, mnozí ho ani nikdy neviděli. I naše pohřební obřady jsou dosti minimalistické a stále častěji je dokonce už ani neděláme: v některých českých městech se již dnes více než 50 % kremací odehraje bez obřadu. Stejně tak nemáme žádné šířeji sdílené představy o tom, co je po smrti. Mohlo by se proto zdát, že propracované pohřební obřady a představy tradičních společností pro nás už mohou být nanejvýše exotickou zajímavostí.

Hledání nových způsobů práce se smrtí

Přesto se ale v posledních letech náš přístup začal měnit a řada lidí hledá nové způsoby, jak se smrtí pracovat. Příkladem může být hospicové hnutí, které se v ČR objevilo teprve před třiceti lety, ale dnes je pro nás již samozřejmostí, přičemž dokázalo nalézt způsoby, jak alespoň částečně smrt a umírání vrátit do našich životů. V posledních deseti letech se navíc pomalu začínají rozvíjet i různé alternativní formy pohřebnictví a lidé mají stále silnější potřebu si pohřební rituály organizovat svépomocí nebo si je nechat navrhnout různými novými pohřebními odborníky (průkopníkem je zde spolek Ke kořenům). Proto může být užitečné vědět, jaké

procesy vlastně v různých kulturách v souvislosti s pohřby probíhají, jaký repertoár možností máme k dispozici a jaké základní principy bývají při práci se smrtí ve hře. Cílem není kopírovat pohřební praktiky tradičních kultur. Jde spíše o to pochopit jejich princip a ptát se, zda bychom i dnes nenašli nějaké pro nás přirozené způsoby, jak daný princip také realizovat.

Základní představa

Když dnes hovoříme o „pohřbu“, vybaví se nám zpravidla jednodenní obřad, při němž se v jediném dni s nebožtíkem rozloučíme a uložíme ho do hrobu, případně ho necháme zpopelnit v krematoriu. Ve většině kultur ale pohřeb není jednorázová událost, nýbrž dlouhodobý proces o mnoha fázích. Jeho cílem je přenést duši do záněti. Pracuje se s představou, že sama od sebe se duše zesnulého do záněti dostat nedokáže a zůstává navázána na náš svět. V přechodu jí proto musí pomoci právě pohřební rituály. Napříč kulturami potkáváme obrazy obtížně prostupné hranice mezi naším světem a zánětím, kterou duše vlastními silami neumí překonat. Zánětím bývá ohraničeno řekou vyžadující převozníka, je třeba do něj složitě hledat cestu, ani při příchodu k němu není duše vpuštěna do jeho bran. Klasičtí ukázkou může být scéna v Homérově *Íliadě*, v níž se Achilleovi ve snu zjevuje duše zemřelého Patrokla a nabádá ho, aby jeho mrtvolu co nejdříve pohřbil (23.71–76, př. O. Vaňorný):

Hleď mě co nejdřív pohřbít,
ať do bran Hádových vejdu!
Vstoupit brání mi duše –
jen přízraky zemřelých lidí –
nechtíce připustit ještě, bych za řekou
s nimi se družil,
pročež takto tam bloudím,
jen před Hádem s širokou branou.
Teď však ruku mi dej! – Já ubohý! –
Neboť už nikdy
nepřijdu z Hádova domu,
jak jednou mě spálíte ohněm!

V Patrokově případě se zdá, že k začlenění do záněti postačí kremace pár dní po smrti. Při

Smuteční nebo pohřební hostina - též tryzna, kar, trachta nebo trachtace je rozloučení se zesnulým, které probíhá po smutečním obřadu a patří k němu pití a jídlo. Je projevem zdvořilosti, poděkováním za účast na pohřbu a zároveň příležitostí, jak s hosty zavzpomínat na zemřelého a společně se s ním rozloučit. Může mít různé podoby. Většinou není určeno, jak dlouho by měla trvat ani kdo by měl být vítaným a váženým hostem. Pronáší se přípitek s krátkou promluvu na počest zesnulého. Během něj je vhodné poděkovat všem za účast na pohřbu a za kondolence. Pohřební hostinu domlouvají pozůstalí. Může ji organizovat týž člověk, který připravoval pohřeb, anebo jiný člen rodiny. Je dobré si dopředu rozdělit zodpovědnost a domluvit se na průběhu. Smuteční hostina je pevnou součástí pohřbu a jeho slavnostním závěrem ve většině světových tradic.

důkladnějším pohledu ale takřka vždy zjistíme, že takto provedený prvotní pohřeb nestačí a je třeba v zádušních obřadech pokračovat a na začleňování duše do záněti nadále pracovat. Celý proces zabere dlouhý čas: minimální doba bývá měsíc až dva, často jde ale spíše o rok či několik let.

Zádušní rituály jako příležitost ke společnému truchlení

Mohlo by se zdát, že podobné představy jsou nám dnes velmi vzdálené. Většina z nás nemá žádnou jasnou představu o zánětím, ba ani existenci duše po smrti si často nejsme příliš jisti. To ale neznamená, že nemáme jak se k tradičním

zádušním obřadům vztáhnout. Abychom jim porozuměli, stačí si celý proces popsat z druhé strany: nikoli přes nebožtíka a jeho „duši“, nýbrž přes *pozůstalé*. Pro ty je smrt zraňující a hojení tohoto zranění je dlouhý proces. Smrt představuje trhlinu v sociální tkáni, z níž bylo vytrženo jedno důležité vlákno. Aby se tkáň v důsledku toho nerozpadla, je třeba trhlinu zacelit. Představu duše pozvolna putující do záněti z tohoto hlediska můžeme chápat jako obraz, který pozůstalým pomáhá se s nastalou situací účinněji vypořádat. Jestli nějaká duše po smrti existuje, nebo ne, a co přesně se s ní případně děje, nemáme jak spolehlivě zjistit. Vědět to ale vlastně nepotřebujeme. Podstatné je, že nám daný obraz umožňuje lépe v dané situaci jednat a vyrovnat se se zármutkem ze ztráty.

V naší společnosti bývá ve vztahu ke smrti nejdůležitější právě tento subjektivní žal ze ztráty někoho blízkého, který vnímáme jako vnitřní stav své duše. Tradiční společnosti tento žal také uznávají, ale mnohem větší důraz přenášejí z nitra ven na „duši“ zesnulého. Pro nás jde v pohřebním procesu o hojení vnitřního zranění, pro ně jde o pomoc nebožtíkově duši při přechodu do záněti. Jde o dva aspekty téhož procesu. Tradiční přístup má každopádně některé výhody. Zatímco vnitřní stavy jsou často obtížně uchopitelné a zvláště v tak intenzivních případech, jaké představuje zármutek nad smrtí, nás mohou nekontrolovaně zaplavit, přenos tohoto zármutku ven na externě chápanou „duši“ zesnulého činí celý proces jasněji vymezeným a zjednáva pozůstalým od zármutku jistý odstup. Zatímco my se zármutkem necháme snadno pohltit, v tradičním pojetí na to není tolik prostoru, protože pozůstalí musejí vykonávat své rituální povinnosti vůči nebožtíkově duši. V neposlední řadě pak přenos těžiště ven do rituálních úkonů vykonávaných ve prospěch zesnulého činí celý proces bytostně sociálním, protože zádušní rituály vykonává celá širší komunita společně. Díky tomu je součástí pohřebních rituálů nejen zármutek, ale také zážitek spolupráce a vzájemné podpory. Použijeme-li zmíněný obraz trhliny v sociální tkáni, můžeme říci, že zatímco my hluboce prožíváme především svou bolest nad

dírou, která v tkáni po zesnulém zbyde, tradiční společnosti více vnímají roztrženou sociální tkáň jako celek a při pohřbu kladou důraz na její společné přetkání.

Smrt jako zdroj podpory

Tradičním cílem celého procesu je zármutek transformovat ve zdroj nové síly. Často to bývá vyjádřeno obrazem duše, která se po definitivním začlenění do zásvětí změní v předka, jenž nás chrání. Opět ale nemusíme tento obraz brát nutně doslova. Podstatné je, že smrt se tajuplným způsobem podaří proměnit v nový život. V naší kultuře vidíme celý princip nejlépe na veřejných kultech některých významných mrtvých typu Jana Palacha. Nad jejich tragickou smrtí truchlíme, ale zároveň v nás vyvolává odhodlání dovršit to, co oni už do konce dovést nedokázali. Právě v tom pro nás významní mrtví mohou působit jako zdroj síly a odhodlání žít. V kolektivním měřítku je tento vzorec dobře srozumitelný, stejně tak ale může fungovat v případě úmrtí našich blízkých. I jejich smrt se tradiční pohřební rituály snaží proměnit tak, aby pozůstalé neoslabovala, ale byla jim naopak zdrojem podpory.

Přechodové rituály

Pro pochopení pohřebních rituálů nám jako pomůcka může posloužit koncepce přechodových rituálů, jak ji formuloval belgický folklorista Arnold Van Gennep ve své knize *Přechodové rituály* (1909). Přechodový je takový rituál, který rituálně ošetřuje přechod z nějakého jednoho společenského či existenciálního stavu do druhého: vstup do dospělosti, svatba, křest nebo třeba právě pohřeb. Van Gennep si přitom povšiml, že podobné přechody nikdy nespočívají v přímočarém přechodu ze starého stavu do nového, nýbrž probíhají ve třech fázích. Ve fázi separace je jedinec vyčleněn ze svého starého stavu, ale zatím nevstupuje do stavu nového. Namísto toho se ocitá ve fázi liminální (z lat. *limen*, „práh“), ve zvláštním mezistavu mimo běžné kategorie. Teprve po průchodu tímto mezistavem se může ve třetí reintegrační fázi jedinec začlenit do stavu nového.

Pohřební rituály jsou toho dobrým příkladem. Separace tu na základní rovině spočívá ve vyvázání nebožtíka z pout, která ho vážou k našemu světu. Následně se zesnulý ocitá v liminálním mezistavu, kdy jeho duše už opustila tělo, ale stále ještě přebývá v jeho blízkosti a není dosud v zásvětí. Do něj se začlení až ve třetí, reintegrační fázi. V praxi ale celý model funguje složitěji: nespočívá jen v elegantní souslednosti tří fází, nýbrž všechny tři fáze jsou přítomny v každém dílčím úseku pohřebního procesu. Separáčnické, liminální i reintegrační úkony se mísí a stále dokola opakují. V prvních fázích procesu převládají úkony separační, postupně začínou převládat reintegrační, zároveň ale reintegrace bývá předjímana již od samotného počátku. Typickým reintegračním úkonem v tradičních křesťanských pohřbech bylo například poslední pomazání, které předjímal zmrtnýchvstání umírajícího, přitom se ale provádělo ještě před smrtí.

Pro nás to znamená, že nám na jednu stranu van Gennepovo schéma umožní popsat celkovou dynamiku pohřebního procesu (totiž postupný přechod z našeho světa do zásvětí), na druhou stranu nám v jakékoli dílčí fázi pohřbu umožňuje jednotlivé rituální úkony identifikovat jako separační, liminální či reintegrační, a tím lépe porozumět jejich smyslu.

Před smrtí

Podívejme se nyní již na konkrétní fáze pohřebního procesu. Zatímco pro nás většinou pohřební rituály začínají až po smrti, v tradičních společnostech začínají již před ní. Základní představa je taková, že člověk je zapojen do složitě sítě světských vztahů a před smrtí se z ní potřebuje vyvázat. Toto vyvázání je ale třeba dělat opatrně a po dobrém. Použijeme-li již zmíněný obraz sociální tkáně, potřebujeme se vyvarovat prudkého vytržení vlákna, které by tkaninu poškodilo.

Rozvázání vztahů a odpouštění křivd

Tradiční kultury tento ideál opatrného vyvázání člověka ze sociální tkáně uchopují jako rozdíl mezi dobrou a špatnou smrtí. Dobrá smrt

musí být v nějakém ohledu dobrovolná – ne snad v tom smyslu, že by dotyčný umřít chtěl, nýbrž v tom, že se se smrtí smířen a za každou cenu se jí nebrání. Asi nejčistěji tento motiv vyjadřuje indické pojetí, podle nějž má člověk správně zemřít dobrovolně tím, že postupně omezuje přijímání potravy a nakonec řízeně vydechne svůj poslední dech. Ve většině kultur bývá dobrovolnost o něco méně doslovná: například u afrických Lugbarů musí dobře umírající člověk zemřít doma a být schopen před smrtí jasně artikulovanou řečí promluvit ke svému dědici. V principu jde každopádně vždy o přijetí smrti. Pro nás je toto nemalou výzvou. Úspěchy moderní medicíny v nás vyvolaly dojem, že smrt lze oddalovat donekonečna, a proto se nezřídka smrti do posledního okamžiku bráníme.

Nejde ale jen o dobrovolnost. Jde i o rozvázání vztahů, do nichž je umírající zapleten. Důležitá je například vyřešení majetkových záležitostí: pokud by dědictví nebylo jasně stanovené a pozůstalí by se o ně hádali, bránilo by to nebožtíkovi v odchodu do zásvětí. Umírající měl též poslední přání, které bylo nutné splnit – jinak by nesplněné přání opět fungovalo jako pouto, které by duši bránilo plně opustit náš svět. Klíčové bylo vzájemné odpouštění křivd. I to představovalo způsob, jak po dobrém rozvázat vztahy umírajícího se žijícími. Křivdu si můžeme představit jako zašmodrchaný uzel, který znemožňuje hladké vytažení vlákna. Při dlouhém umírání se proto předpokládalo, že vztahy jsou nedořešené, což brání umírajícímu v odchodu. Rodina pak zkoumala, s kým vším byl umírající zapleten do sporů, předvolávala dotyčné a snažila se dosáhnout toho, aby se s umírajícím udobřili a odpustili si. Oficiálnější obdobou téhož postoje je křesťanská praxe posledního vyznání hříchů před knězem. I hříchy jsou vlastně jakési uzly v našich vztazích k lidem a ke světu, které je třeba rozvázat.

Nevyřešený spor s umírajícím nezmizí, ale hlodá v nás dál

Vzájemné odpouštění patří k prvkům, které jsou psychologicky dobře srozumitelné i pro

nás. Není těžké nahlédnout, že nevyřešený spor s umírajícím s jeho smrtí nezmizí, nýbrž v nás hlodá dál – ovšem už s mnohem horší možností to napravit. Zároveň je často teprve před smrtí opravdové usmíření možné. Smrt nám svou totálností umožňuje nahlédnout malichernost našich sporů a dá nám odvahu k otevření témat, která jsme v sobě roky dusili. Výsledné rozhovory mohou mít očistný efekt a mohou proměnit nejen kvalitu umírání, ale i naši následnou schopnost se se smrtí vyrovnat. Je proto dobré tuto možnost mít na paměti a vytvářet pro ni prostor (např. v hospicích).

V principu jde každopádně vždy o přijetí smrti. Pro nás je toto nemalou výzvou. Úspěchy moderní medicíny v nás vyvolaly dojem, že smrt lze oddalovat donekonečna, a proto se nezřídka smrti do posledního okamžiku bráníme.

Tragická smrt vyžaduje rozsáhlejší obřady

Opačnou variantou je smrt špatná. Při ní se vztahy pomalu rozvázat nepodařilo a došlo k jejich prudkému zprerhání. Klasicky se tak děje při jakékoli náhlé smrti, na niž jsme se nemohli připravit. Ještě horší situace nastává při smrti násilné, která je přímo zosobněním onoho prudkého nedobrovolného vytržení z tkáně světa. Typická pohřební reakce spočívá v nutnosti posílit všechny zádušní rituály. Truchlení je delší a intenzivnější. Separáčnické obřady je třeba provádět mnohem rozsáhleji, protože nedobrovolně vytržená duše může mít o to větší touhu se vracet a zkoušet ze záhrobní dořešit to, co nestihla za života. Začleňování do zásvětí je těžší, trvá déle, vyžaduje více přímluv a obřadů, s duší

Momenty ticha je projekt pardubického fotografa Miroslava Hlinky, který mapuje tuzemské kostnice a hřbitovy. Stejný titul nese putovní výstava a fotokniha s dvaceti nejzajímavějšími osárii u nás, včetně těch běžně nepřístupných. Nyní pracuje na přípravě druhého dílu. Kromě snímků vyhledává v literatuře, v kronikách i mezi pamětníky osudy kostnic a veřejnost seznamuje s jejich příběhy. Svou práci zveřejňuje na stránkách momentyiticha.cz a na [facebook.com/momentyiticha](https://www.facebook.com/momentyiticha).

je třeba více komunikovat. Často vlastně až při špatné smrti vidíme naplno úplně všechny fáze pohřebního procesu, které jinak u dobrých smrtí mohou být v mnohém zjednodušené.

Při špatné smrti hrozí, že se duši nepodaří začlenit do zásvěti a stane se z ní strašící duch. Taková situace v tradičních představách nastává, když se nepodaří rozvázat všechna pouta a člověk zůstane na svět nějakým způsobem navázán: každá neodpuštěná křivda či nedořešený majetkový vztah, nemluvě o zločinech či aktech bezpráví, představuje pouto, které duši brání odejít. Klasicky to vidíme v našich lidových pověstech o bílých paních či bezhlavých rytířích: v jejich příbězích vždy figuruje nějaká forma tragického násilí (ať už spáchaného jimi, nebo na nich), která jim brání odejít a nutí je věčně bloudit na místě své smrti. Jakkoli nám podobné pověsti mohou přijít úsměvné, psychologicky jsou opět srozumitelné. Není těžké si představit, že něčí násilná či tragická smrt nás může ještě dlouho „strašit“ a dotýčný se nám může vracet ve snech a vidinách.

Pomníčky u silnic

V některých případech je smrt natolik tragická, že se nedá napravit ani zesílením standardních rituálů. Pak je třeba počítat s tím, že dotýčnou duši do zásvěti nijak snadno dopravit nejde a zů-

stane k místu své smrti dlouho připoutána. Cílem zádušních obřadů pak bývá dosáhnout toho, aby duch neškodil, nýbrž chránil. Zemřeli například v Indii předčasně násilnou smrtí bráhman, promění se často v první fázi zpravidla v mocného ducha, jenž má tendenci škodit svému okolí. Řešením bývá vybudovat mu svatyni, uctívat jej a nakonec zbožštit. Tím se může podařit, že duch původně rozhněvaný ze svého předčasného odchodu začne své okolí naopak ochraňovat a pomáhat mu, protože se mu ze strany celého společenství dostane uznání.

Ani takováto zdánlivě iracionální praxe nám není tak cizí, jak by se zdálo. Naopak ji na nějaké rovině sami rovněž nereflektovaně provádíme – totiž v podobě pomníčků u silnic, které jsou naší spontánní rituální reakcí na špatnou smrt. Většina z nás pochopitelně v souvislosti s nimi nemá žádnou představu rozhněvaného a následně usmířeného ducha. Pozůstalí pomníček budují spíše jako spontánní reakci na svůj žal z mimořádně tragické ztráty. Výsledné působení pomníčku se ale tomu indickému nápadně podobá. Zatímco na hřbitově mrtvý odpočívá v pokoji, v pomníčku u silnice působí právě jako ochranný duch, který motoristům připomíná nebezpečí daného místa a chrání je před podobnou nehodou. Zatímco hrob na hřbitově je soukromý a týká se jen pozůstalých, pomníček u silnice je veřejný a týká se všech, kdo přes to místo jezdí. To je analogické k indické transformaci tragicky zemřelého bráhmana v boha, tj. v bytost pečující o celou komunitu.

Mezi smrtí a pohřbem

Emocionálně i rituálně nejintenzivnější fáze tradičního pohřbu nastává mezi smrtí a pohřbem – tedy ve fázi, kdy je nebožtík již mrtvý, ale jeho tělo stále zůstává nedotčené. V předmoderních dobách se tak typicky dělo doma, kde byl nebožtík vystaven nejčastěji po dobu jednoho až tří dnů. Během nich probíhaly přípravy pohřbu. Pozůstalí byli v těsném kontaktu s mrtvolou a loučili se s ní.

Nám je tato fáze v mnohém cizí. Naše tendence je se mrtvolám vyhýbat, a proto pokud už vůbec dojde k úmrtí doma, a nikoli v nemocnici,

necháváme zpravidla tělo co nejrychleji odvézt, abychom s ním nemuseli být ve stejném prostoru ani o minutu déle, než je nezbytné. Pokud k úmrtí dojde v nemocnici, často už tělo nevidíme vůbec a o smrti se dozvídáme jen po telefonu. Taková situace je ale psychologicky problematická a často vede k tomu, že je pro nás těžší odchod blízkého člověka přijmout. Když mrtvé tělo na vlastní oči nevidíme a nemůžeme se ho dotknout, cosi hluboko v nás může mít sklon v jeho smrt doopravdy nevěřit. Intenzivní kontakt s mrtvým tělem v tradičních kulturách proto pro nás může být zajímavou inspirací. V naší kultuře ho samozřejmě nemusíme dělat vystavením těla doma, ale například jen tím, že si pro něj vyhradíme prostor při obřadu, případně tělo nenecháme odvézt okamžitě, ale až po několika hodinách (legislativa lhůtu pro odvoz nijak nestanovuje).

Úprava a sváteční oblečení těla

Ve fázi mezi smrtí a pohřbem převládají v obřadech separační úkony, které mají pomoci nebožtíka jasně oddělit od našeho světa a připravit ho pro přechod do zásvěti. Velmi rozšířené jsou

různé „zavírací“ úkony: nebožtíkovi jsou v minimální verzi zavřeny oči a svázána čelist, v rozvínutějších verzích se mohou svazovat i končetiny a zacpávat další tělesné otvory (např. zalévat uši voskem). Tyto úkony jsou často zdůvodňovány potřebou nebožtíka od světa živých jasně oddělit: v tradičních českých představách se mu na-

Kostnice - (lat. ossarium) jsou prostory, zpravidla sklepy, určené k ukládání lidských kostí, často v podzemí hřbitovních kaplí a kostelů. Vznikaly od 12. století v důsledku nedostatku kapacity stávajících hřbitovů, typicky při epidemiích nebo hladomorech (starší ostatky byly vyzdvíženy ze hřbitova a přemístěny do kostnice, aby uvolnily místo novým). V baroku pak sloužily jako součást kultury upomínání na smrt (memento mori) a dbalo se o jejich estetické ztvárnění. Znamé veřejně přístupné kostnice dnes v ČR najdeme v Sedlci u Kutné Hory, v Brně u sv. Jakuba nebo v Kolíně při chrámu sv. Bartoloměje..

Momenty ticha, foto Miroslav Hlinka

příklad oči zavíraly, „aby si nevyhlídl někoho z rodiny“, a čelist svazovala, „aby někoho nezhltl s sebou“. Podobné představy můžeme opět brát spíše jako poetické obrazy než jako doslovně míněné koncepce. Vyjadřují instinktivní potřebu vytyčit jasnou hranici mezi světem živých a světem mrtvých. O její intuitivnosti svědčí, že je samozřejmě prováděna i v našich nemocnicích, ačkoli v nich kromě nemocničního zřízence mrtvolu už nikdo jiný nevidí.

Jiným klasickým separačním úkonem je *umytí zemřelého*. Umytí odstraňuje špínu, která symbolizuje propojenost těla se světem, a připravuje tak nebožtíka na odchod z něj. Zároveň bývá ihned následováno *reintegračním úkonem*: mrtvý je oblečen do nejlepších šatů, aby je – v křesťanské lidové představě – mohl mít na sobě při zmrtvýchvstání. Dnes za nás toto vše dělá pohřební služba, zároveň ale pozůstali i u nás mají možnost se s pohřební službou domluvit, že jim umožní mrtvé tělo umýt a obléct vlastními silami. Takovýto soukromý obřad může velmi přispět k důstojnému rozloučení.

Nebezpečné rozhraní mezi světem živých a mrtvých

Zatímco nebožtík ležel vystavený v domě, hosté se modlili za jeho duši a opět mu odpouštěli případné křivdy. Jednostranný rozhovor se zemřelým byl poslední příležitostí pro rozvázání zauzlených vztahů. Na usmířenou se lidé nebožtíka dotýkali, čímž prominutí křivd stvrzovali. Fyzický dotek v tomto ohledu představoval neverbální doplněk slovního odpuštění, který pomáhal odpuštění propsat i na jinou než mentální rovinu.

Celá situace je zároveň silně *liminální*. Tělo je již mrtvé, ale současně stále mezi živými. Jeho přítomnost v domě zpřítomňuje rozhraní mezi životem a smrtí. Není proto překvapivé, že je tato fáze pokládána za *nebezpečnou*. Hranice mezi světem živých a mrtvých, za normálních okolností jasně daná, zde na okamžik ztrácí svou pevnost a jindy oddělené světy se hrozivě prolínají. V tradičních kulturách se to pojí s představou démonů a jiných nebezpečných sil, kteří přes takto zborcenou hranici mohou pronikat do našeho světa a je nutné je odhánět. Pozůstali provádějí různé ochranné úkony: modlí se, pálí speciální svíčky, rozstříkují svěcenou vodu. Zapálená svíčka je ostatně v takovýchto chvílích i pro nás tím nejpřirozenějším rituálním úkonem.

Některé kultury dávají liminalitu najevo i záměrnými prvky *převrácení běžného stavu věcí*. V Tibetu například nebožtíka po umytí sice oblékali do nejlepších šatů, byly však obrácené naruby. V Koreji má obdobně hlavní truchlící (typicky nejstarší syn) oděv s navlečeným jen jedním rukávem. V řadě kultur je také běžné, že se hosté při pohřbu opíjejí a hrají hazardní hry. Jakkoli nedůstojně to na nás může působit, jde opět o způsob, jak symbolizovat liminální situaci. Alkohol nás vyvádí z míry a umožňuje nám nabourávat běžný řád. Hazardní hry si pohrávají s náhodou, která může rovněž řád věcí převrátit na hlavu a z boháčů udělat chudáky. Právě proto ale kulturně regulované provozování těchto aktivit může naopak představovat ochranu proti nečekaným rozvratným silám, které by nás v liminální situaci mezi životem a smrtí mohly přepadnout. Dobře to vyjadřuje praxe Laymíů v Bolívii, kteří u mrtvolů hrají kostky tak dlouho, až se všechny hody vyrovnají a nahodilost se podaří proměnit v řád. Výrazem liminálního stavu bylo i *zastavení běžného života*. V domácnosti se zhasil oheň, ustaly domácí práce i práce na poli. Někdy se pozůstali ubytovali u sousedů a k nebožtíkovi jen rituálně docházeli. I tento rozměr regulovaného přerušování běžné rutiny pro nás může být inspirativní.

Na usmířenou se lidé nebožtíka dotýkali, čímž stvrzovali prominutí křivd. Fyzický dotek v tomto ohledu představoval neverbální doplněk slovního odpuštění, který pomáhal odpuštění propsat i na jinou než mentální rovinu.

Na samý konec této fáze bylo před vynešením těla potřeba provést další kolo separačních rituálů. Ty měly zajistit jasné oddělení nebožtíka od jeho původní domácnosti a zabránit tomu, aby se do domu vracel. Zemřelý byl často různými symbolickými způsoby vykazován ze svého majetku. Přemísťoval se nábytek v domě, hýbalo se s úly a naznačoval se odkup včel. Stoly, židle a vozy se obracely. V Tibetu se mrtvému oznamovalo, že jeho majetek byl zničen, děti zotročeny a žena se znovu vdala. Podobné praktiky mohou působit komicky, nakonec ale i pro nás může být dobré dát odchod najevo přeuspořádáním nábytku, jímž vyjádříme změnu situace.

Posledním separačním obřadem po vynešení těla bývalo spálení šatů zesnulého a kompletní *umytí domu*. I toto jsou pro nás dobře srozumitelné činnosti, které mnozí z nás spontánně také dělají.

Primární a sekundární pohřeb

Další fázi představuje vlastní pohřeb těla. Zde je ale situace složitější, než by se na první pohled zdálo. Při srovnávání pohřbů v různých tradicích totiž zjistíme, že tělo se často nepohřbívá jen jednou, nýbrž dvakrát. Antropologové proto rozlišují mezi pohřbem primárním a sekundárním. Jakkoli může podobné rozlišení působit neuvěřitelně, jak záhy uvidíme, týká se i nás.

Primární pohřeb má za úkol z těla odstranit všechno vlhké. Nejčistším způsobem to vidíme na kremaci, po níž z těla zbyde jen suchý popel a kosti. Téhož efektu ale dosahuje i pohřeb do země, jen tu rozklad masitých částí zabere mnohem delší čas. V jiných kulturách nalezneme i další způsoby, jak tělo zbavit vlhkosti. V Tibetu a u zoroastriánů je například v rámci vzdušného pohřbu tělo předloženo supům, kteří se o odstranění vlhkých částí rychle postarají. Ještě jinou variantu téhož představuje staroegyptské balzamování. Podstatné je, že primární pohřeb je ve skutečnosti teprve začátek pohřebního procesu. Tělo je sice při něm pohřbeno, ale vazba s mrtvým trvá a pozůstali nadále truchlí.

Jakmile zbydou jen kosti, může se konat *sekundární pohřeb*, při němž jsou suché ostatky někde uloženy. V naší kultuře tato fáze odpovídá uložení urny s popelem, které i my provádíme až v nějakém pozdějším čase po kremaci. V případě pohřbu do země se v řadě kultur po rozložení masitých částí z hrobu vykopaly kosti a ukládaly se na jiné místo. Někdy se kosti odnášely domů, kde byly uloženy a byly zdrojem ochranné síly. Stejně tak bylo ale možné sekundární pohřeb provést bez exhumování kostí pouze tím, že se v daný čas (často rok po smrti) na hrobě provedl náležitý obřad, například se na něm teprve nyní vztýčil náhrobek nebo se hrob nějak jinak upravil.

Teprve sekundární pohřeb duši definitivně začlení do zástvěti a přestává se rituálně truchlit. Z hlediska celého společenství je při něm trhlinka v sociální tkáni definitivně zacelena (jakkoli jistě z hlediska jedinců nějaká část zármutku mohla trvat dál). Proto má sekundární pohřeb často ráz kolektivní oslavy. Typicky se při něm pořádala velká hostina. Tak tomu byla například i na českém venkově, kde hostinu pro celou vesnici musel po roce vystrojit hlavní dědic. Někdy jde o velkou a drahou slavnost, která se koná periodicky vždy za všechny zemřelé v daném období. Začleněním do zástvěti se totiž zesnulý stává jakýmsi generickým předkem, který často splývá s jinými předky daného společenství. Na řecké vesnici bylo toto dobře vyjádřeno tím, že kosti se po exhumaci ukládaly do kostnice, v níž se smísily s kostmi dřívějších zemřelých a přestaly být individuálně odlišitelné.

Koncepce dvou pohřbů může působit komplikovaně, ale není třeba ji číst doslova. Ve skutečnosti nejde o to, kolikrát se tělo pohřbívá a co máme či nemáme dělat s jeho kostmi. Základem je představa, že nestačí pár dní po smrti nebožtíka uložit do hrobu nebo spálit. To je naopak teprve začátek nějakého transformačního období, jehož definitivní konec přijde často až po roce či ještě delší době. Sekundární pohřeb vyznačuje uzavření tohoto procesu – co se může, ale nemusí dát najevo prací s kostmi, jejichž čistá běloba dokáže symbolizovat dovršení celé transformace.

Exhumace - otevření hrobu a vyzvednutí mrtvého těla na základě úředního povolení nebo příkazu. Před uplynutím tlečí doby je možná jen na žádost nájemce hrobového místa a se souhlasem krajské hygienické stanice nebo v trestním řízení. Ve druhém případě exhumaci nařizuje soudce při podezření, že smrt byla způsobena trestným činem.

Tlečí doba - zákonem stanovená doba minimálně deseti let, kdy nesmí být hrob otevřen. Závisí na hřbitovním řádu daného hřbitova, který ji určuje na základě geologického průzkumu. Je-li potřeba otevřít hrob dřívě, požádá pohřební služba o povolení příslušnou hygienickou stanicí.

Období mezi primárním a sekundárním pohřbem

Zároveň i toto dlouhé období mezi primárním a sekundárním pohřbem bývá dále strukturované. Typicky zhruba měsíc až dva po primárním pohřbu nacházíme důležitý předěl, který ukončuje fázi těžkého truchlení a zahajuje fázi truchlení mírnějšího. V řeckém pravoslaví je například tento předěl po 40 dnech, které odpovídají období, po němž byl Ježíš po svém zmrtvýchvstání vzat na nebesa. V buddhismu nastává předěl po 49 dnech, kdy se duše zesnulého reinkarnuje; teoreticky je tím pohřební proces u konce, v praxi ale zádušní obřady v mírnější podobě pokračují i poté a končí až po roce či dvou. Nejkratší období nacházíme v hinduismu, kde je už po 12 dnech pro zesnulého dotvořeno nové rituální tělo z kuliček *pinda* a na znamení jeho začlenění do říše předků je smíšeno se třemi kuličkami představujícími jeho otce, děda a praděda; zároveň se ale počítá i s tím, že naplno se zesnulý do zsvětí

začlení až po roce a rituálních dvanáct dní je jen předběžnou zkratkou dvanácti měsíců.

Pro nás může takováto časová strukturace být významnou inspirací. Sami máme často pohřby jen fragmentární, a nedokážeme tak realizovat celý proces. V řadě případů například proběhne kremace s obřadem, urna s popelem poté ale skončí v garáži a není nikam obřadně uložena. Jindy se naopak skuteční jen uložení urny, zatímco kremace zůstane bez obřadu. Jeli-kož v naší kultuře o celém procesu nejsme zvyklí systematicky přemýšlet a necháváme ho na nahodilém úsudku každé rodiny, zvyšuje se pravděpodobnost, že proces vyrovnání se se smrtí proběhne jen polovičatě – což je obzvláštní problém v případě smrti špatných.

Truchlicí místo a postupná proměna truchlení

Není přitom vůbec nutné tento proces uchopovat právě přes práci s tělem. Tělo sice obecně napříč kulturami představuje jeden ze základních zdrojů symbolismu, a proto se jako srozumitelný nástroj pro strukturaci pohřebního procesu nabízí, není to ale jediná symbolická možnost. Pro nás, kdo na kontakt s mrtvými těly nejsme zvyklí, mohou být srozumitelnější různé abstraktnější způsoby reprezentace zesnulého. Zajímavý pro nás může být například korejský konfuciánský model. V něm po třech dnech proběhne primární pohřeb (někdy do země, jindy kremací), ale zpět se donese tabulka předka a speciální skříňka, v níž má sídlit duch zesnulého. Tabulku i skříňku pozůstalí doma uloží do speciální truchlicí svatyně, kterou v některé z místností zesnulému zřídili. U ní na něj budou v následujících měsících s nářkem vzpomínat a obětovat mu rýžové víno a část ze svých jídel. Tato fáze intenzivního truchlení končí po třech měsících, kdy se tabulka předka přenesla do rodinné svatyně předků. V ní jsou uloženy destičky předků tři generace dozadu, a reprezentuje tak výše zmiňovanou kolektivitu předků. Přenesením tabulky se zesnulý oficiálně stává předkem, současně má ale stále svou skříňku v původní truchlicí svatyni. U ní nadále probíhá truchlení, ale již mnohem mírnější: zatímco do

té doby mohli pozůstalí propukat v pláč v libovolné míře v jakoukoli denní dobu, odtěď pláčou jen třikrát denně v jasně vymezených rituálních chvílích. Úplné ukončení truchlení nastane až v den dvouletého výročí smrti. Tehdy se truchlicí svatyně zruší a skříňka se spálí a pohřbí. Máme zde krásnou ukázkou subtilně strukturovaného pohřebního procesu, v němž po primárním pohřbu hrají hlavní roli již abstraktnější reprezentace zesnulého.

Obětovat potraviny nejspíš zesnulému nebudeme, ale kupříkladu hořící svíčka může být kulturně srozumitelnou formou obětiny. Frekvence jejího hoření nám může pomoci proces truchlení lépe symbolicky strukturovat – od neustálého hoření v prvních, nejintenzivnějších fázích po příležitostné zapálení na výročí smrti či narozeniny zesnulého.

V některých svých bodech může takovýto přístup být inspirativní i pro nás. Zřízení truchlicí svatyně na polici se fotografií zesnulého dává smysl i v našem kulturním kontextu. Obětovat potraviny nejspíš zesnulému nebudeme, ale kupříkladu hořící svíčka nám může být kulturně srozumitelnou formou obětiny. Frekvence jejího hoření nám může pomoci proces truchlení lépe symbolicky strukturovat – od neustálého hoření v prvních, nejintenzivnějších fázích, po příležitostné zapálení na výročí smrti či narozeniny zesnulého. Obdobou přenesení tabulky do svatyně předků pro nás může být zrušení speciálního truchlicího místa po nějakém čase a pověšení fotografie zemřelého na zeď.

Řízená práce s truchlením

Jak jsme již viděli, důležitou složkou pohřebního procesu je truchlení. Že při pohřbu truchlíme, se může zdát samozřejmé. V naší dnešní kultuře ale s tímto rozměrem neumíme příliš dobře pracovat. Naše psychologií prostoupená společnost klade důraz na upřímnost a přirozenost všech emocionálních projevů, a proto i truchlení by v našem pojetí mělo být spontánní. To nicméně ne vždy funguje. Ne u každého ke spontánnímu truchlení dojde: někdo si smrt někoho blízkého nechce přiznat a truchlení v sobě uzavře. Když se pro změnu truchlení spustí, neumíme vždy pracovat s jeho délkou. Není pro nás snadné ho jasně ukončit. Často v nějaké fázi začneme normálně fungovat, v hloubi našeho nitra však proces truchlení běží dál mimo naši kontrolu a občas vyhřezává na povrch.

Tradiční společnosti tyto problémy řeší tím, že s truchlením pracují *ritualizovaně*. Truchlení pro ně na základní rovině spočívá ve *vnějších symbolických úkonech*. Je předepsáno, jak má člověk správně truchlit, co při tom má, a naopak nemá dělat: jak má být oblečen, co smí a nesmí jíst, jaké práce může a nemůže vykonávat apod. Podobný přístup na nás dnes může působit neupřímně. V naší kultuře autenticity máme pocit, že truchlení nesmíme předstírat, že musí vyjít z našeho nitra. Niterné pocity nicméně není snadné ovládat. Někdy prostě z nitra nevyjdou, nebo se naopak naplno vyvalí a nejde je zastavit. Rituální truchlení je způsob, jak naše vnitřní emoce regulovat. Může v nás skutečně truchlivé emoce spustit. Ale umí je taky transformovat, měnit je z tragických v nadějnější.

Rituální truchlení a plačky

Rituál dělá to, že vnitřní procesy přenáší ven a objektivizuje je do symbolických úkonů. Zármutek vyjádříme například předepsaným způsobem pláče. Zvláště ženy v tradičních kulturách často při pohřebních rituálech pláčou velmi divadelním způsobem, záměrně nahlas nařikají, bijí hlavou o zem, sypou si popel na hlavu. Jakkoli teatrálně na nás podobné chování může působit, u jeho základu stojí předpoklad, že když vnějškově provádíme nějaké symbolické úkony,

vnitřní stavy se na ně napojí a následují je, takže vnější symbolické jednání způsobí analogický účinek v lidském nitru. Jinak řečeno, když vnějškově teatrálně truchlíme, nějaký subtilnější proces truchlení se spustí i v našem nitru. Celý proces se v něčem podobá sledování divadelního představení. I to je v něčem vnějškové, herci v něm přehrávají nějaké silné emoce podle scénáře. My jejich hraní sledujeme, napojujeme se na ně, a tím se i v nás cosi významného odehrává. Když na jevišti herci hrají silný zármutek, nějaká jeho část se propíše i do našeho nitra. Z téhož důvodu se při tradičních pohřbech někdy najímaly profesionální plačky, které uměly truchlit velmi působivě, a tím spouštěly truchlení v ostatních. Na dnešních pohřbech by byla analogií truchlivá hudba: najatou plačku si můžeme představit jako hudební „doják“, který nás při pohřbu dohání k slzám.

Ztráta někoho blízkého je vždy zároveň tragédie osobní i společenská. I truchlení proto není jen o pocitech v našem nitru, nýbrž i o tom, jak se chováme k druhým a oni k nám.

Kromě toho má rituální jednání ještě jednu další výhodu, a sice je díky své vnějškovosti pro všechny účastníky viditelné, což usnadňuje komunikaci a pomáhá zajistit, že ve všech účastnících proběhne podobný či přibližně stejný proces. Ztráta někoho blízkého je vždy zároveň tragédie osobní i společenská. I truchlení proto není jen o pocitech v našem nitru, nýbrž i o tom, jak se chováme k druhým a oni k nám. Rituál toto umí zkoordinovat a umožní nám vyhnout se momentům trapnosti, k nimž může snadno docházet tam, kde truchlení necháme na spontánních vnitřních stavech jedince. Když se konec truchlení odehraje na společné hostině při sekundárním pohřbu, nastane pro všechny stejně a nej-

blížším pozůstalým umožní opětovné začlenění do společnosti.

Hledání individualizovaného truchlení

Je ale zároveň třeba dodat, že v naší individualistické společnosti je plná sociální koordinace nedosažitelná a musíme počítat s tím, že naše truchlení ostatním nikdy nebude tak dobře srozumitelné jako ve společnostech tradičních, které je vyjadřovaly široce sdíleným symbolickým jazykem. Nám je takovýto sdílený symbolický jazyk cizí a jeho zbytky mnohdy pocítujeme jako vyprázdňené konvence (proto také tolik lidí nemá zájem o klasické pohřební obřady, které mnohdy vnímáme jako neosobní a stereotypní). Máme-li se proto znovu naučit rituálně truchlit, budeme to nejspíš muset dělat individualizovanějšími způsoby, které občas budou srozumitelné jen pro nás. Předepsaný černý oděv již pro řadu z nás nebude přijatelný, nebo v něm naopak chodíme běžně a nijak by zvláštnost truchlícího stavu nevyjádřil. Potřebujeme si proto hledat vlastní způsoby, jak truchlení symbolizovat.

Tradiční kultury nás mohou inspirovat například svým důrazem na *askezi*, která se v nich typicky s truchlením pojí. Řada kultur například v době truchlení zakazuje jíst maso, které symbolizuje vitalitu a sílu sdílenou celým společenstvím. Při reintegrační hostině na závěr celého pohřebního procesu bývá naopak konzumace masa povinně vyžadována na znamení regenerace a obnovy. Jsme-li vegetariány, můžeme v době truchlení vynechat alkohol, který je také symbolem společenskosti a radosti. A pokud jsme abstinenti, můžeme si zakázat třeba sociální sítě. Každý může vyjít z toho, jak běžně žije, a najít si takovou formu askeze, která pro něj bude přirozená a funkční.

Pokud dobře zvolíme symboly truchlení, dá nám to možnosti s nimi následně pracovat a v jasných fázích je zmírňovat v souladu s tím, jak se hojí zranění ze ztráty. Černou barvu oděvu může nahradit hnědá, naprostou abstinenci sklenka vína na počest zesnulého jednou týdně.

V tradičních společnostech bývalo toto vše jasně stanoveno a v závislosti na stupni tragičnosti smrti a míře blízkosti k zesnulému byly přesně předepsány i délky jednotlivých časových úseků. Při českých vesnických pohřbech bývalo například zvykem truchlit šest týdnů za rodiče, šest měsíců za dítě a rok za manžela či manželku. Muži měli zároveň smutek předepsaný v o něco lehčí formě. Na řecké vesnici měla vdova truchlit, dokud se znovu nevdá, matka minimálně pět let, dcera 1 až 5 let, snacha jeden rok, u vzdálenějšího příbuzného stačí čtyřicet dní. Čím tragičtější byla smrt, tím delší bylo truchlení. V naší společnosti již takto přesná vymezení nedávají smysl a je třeba se řídit intenzitou konkrétního vztahu, který každý jedinec k zesnulému má.

Symboly regenerace: oběť

Viděli jsme již, že cílem pohřebního procesu je proměnit zármutek ve zdroj nové síly. Jak lze takovéto proměny dosáhnout? Tradiční společnosti na to používají různé symbolické mechanismy. Na závěr se na některé z nich podíváme a opět se zamyslíme i nad jejich relevancí pro nás.

Jedním z takovýchto nástrojů je *oběť*. Oběť představuje *dobrovolné sebeoslabení*, jímž člověk navazuje vztah k nějaké vyšší síle, v jejímž jménu oběť provádí. Může jít o odevzdání něčeho svého božstvu (v tradičních společnostech často obětí zvířete, které člověk na počet božstva zabije), ale stejně tak i o nějaké fyzické omezení sebe sama, ať už v podobě ustrížení vlasů, půstu nebo třeba zřeknutí se sexuality. Toto sebeoslabení nemusí být prováděno jen ve jménu doslovného „božstva“, ale třeba i ve jménu vyššího mravního ideálu, pro nějž se obětujeme. Za to je pak obětující odměněn ve druhé fázi oběti, kdy se *oslabení paradoxně transformuje v nový zdroj moci* a k získání oné vyšší síly na svou stranu. Někdy je tato posilující fáze jasně rituálně vyjádřena (v případě oběti zvířete typicky tím, že je obětující společně se svými blízkými sní), jindy má pouze podobu vnitřní zkušenosti, například v podobě pocitu obnovy a znovunabytí životní síly po půstu. Oběť je prověřený mechanismus, který umožňuje regulovat směnu mezi naším světem a zaslavěním. Díky tomu je vhodným ná-

strojem i pro vyrovnání se se smrtí. Smrt je často trochu nahodilá, nesmyslná, rád nabourávájící. Proto lidé odedávna hledali kulturní způsoby, jak smrt zkrotit a dodat jí pravidelnost. Oběť byl právě takový způsob.

Na základní rovině se to projevuje tím, že i sám pohřeb se podobá oběti a nebožtík obětině. V některých kulturách je to zcela výslovné – například v Indii, kde pohřeb i oběť probíhají velmi podobně a kde i sám termín pro kremaci doslova znamená „poslední oběť“. Jinde je toto spojení jen symbolicky naznačeno: v křesťanství například spojením s Kristovou sebeobětí smrtí a zmrtvýchvstáním. Zarámujeme-li pohřeb jako oběť, umožní nám to i nahodilé a neplánované úmrtí proměnit v dobrovolný a rituálně regulovaný dar pro zaslavěním, který má vyvolat reciproční dar metafyzické síly či plodnosti. Proto i ideál „dobré smrti“ vlastně na smrt klade podobné nároky jako na obětinu, která musí být bezvadná. Je-li duše do zaslavěním odevzdána správně a po dobrem, může poté fungovat jako prostředník mezi námi a ním. Přesně toto vyjadřuje obraz její proměny v ochranného ducha předka.

Peníze a hostina

Tradiční společnosti ale nedělají obětinu jen z nebožtíka samotného, nýbrž celý obětní efekt posilují i prováděním řady dalších obětí. Oběti může být třeba klasická mince „pro převozníka“ nebo „k vyplacení svatého Petra“. Její princip dobře vyjadřuje doložený zvyk na Brodsku, kde zesnulému hospodáři dávali do hrobu minci proto, aby hospodářství nešlo s ním. Část tak byla obětována v zájmu záchrany celku. Když se peněz nedal, hrozilo uhynutí dobytka. Obětí je i krmení mrtvého v průběhu pohřebního procesu. Často je doprovázeno obecnou povinností rozdávání jídla všem příchozím. Pojí se s ním představa, že almužnou se činí dobrý skutek ve prospěch nebožtíka, a čím se příchozí pohostí, to se obětuje přímo nebožtíkovi. Proto se almužníkům nedávalo podřadné jídlo, ale naopak to, co měl nebožtík rád. V buddhistickém pojetí má toto rozdávání jídla generovat „zásluhy“, tj. právě onu vyšší moc, kterou oběť umí vygenerovat. V naší kultuře jsou nejzákladnější formou

oběti samotné výdaje za pohřeb, které mohou být nemalé. Druhá, posilující fáze oběti bývá naopak vyjadřována hojnými hostinami, které například staří Římané o výročních smrti prováděli přímo na hrobech.

Symbols regenerace: přírodní cykly

Jiným symbolickým mechanismem, který pro nás může být zajímavý, je snaha smrt a pohřeb napojit na *kosmické a přírodní cykly*. Lidská smrt je lineární a nevratná. Nebožtík se již z hrobu nevrátí. V přírodě má ale smrt povahu cyklickou, vede k regeneraci a jarní obnově života. Pohřební obřady se proto pokoušejí různými způsoby nahodilou linearitu smrti převést na pravidelnou cykličnost. Někdy je například období truchlení vymezené astronomicky, čímž se dostává pod kontrolu nebeských cyklů. Jindy se pohřeb sám stává součástí přírodních procesů. V Indii například potkáváme představu, že kouř z kremace se mění v mraky a ty v déšť. Na řecké vesnici jsou v pohřebních žalozpěvech nebožtíci přirovnávání ke stromům, jejichž ovoce sklízí Hádés. I takový neúprosný obraz navozuje dojem cykličnosti a znovuzrození.

Pro nás jsou dnes podobné symbolické motivy důležité díky našemu vztahu k přírodě

a ekologii. Právě on nám často nahrazuje již takřka neexistující zásvětní metafyziku. Představa splynutí nebožtíka se zemí a přírodou je pro nás silnější než koncepce odchodu do zásvětí. Proto jsou dnes stále populárnější různé přírodní pohřby. „Až umřu, zasadte na mně jablko“, vyjadřuje tento princip slogan spolku Ke kořenům, který spoluprodukuje mimo jiné přírodní hřbitov Les vzpomínek v pražských Ďáblicích. Ve světě se také čím dál častěji experimentuje s kompostováním jako novou formou pohřbu, která dobře vyjadřuje právě transformaci smrti v nový život. Jak celý princip shrnuje americké kompostovací centrum Recompose: „Naše těla jsou plná životodárného potenciálu.“

Doc. Radek Chlup, Ph.D. (*1972) je český religionista, publicista a překladatel. Od roku 2001 působí na Ústavu filosofie a religionistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Odborně se zabývá zejména současnými politickými mýty, rituály, mýty a obřady v řeckém náboženství, antropologií náboženství a antickým platonismem a novoplatonismem.

Ve světě se také čím dál častěji experimentuje s kompostováním jako novou formou pohřbu, která dobře vyjadřuje právě transformaci smrti v nový život.

NÁBO- ZENSTVÍ

Pohřební obřad v kostele, foto Pohřební průvodci